

НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ ОДНОГО СЕЛА (с. ХАРСІКИ НА ПОЛТАВЩИНІ)

За зібраним документальним масивом у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні та електронними ресурсами на прикладі с. Харсіки Лубенського (на період війни – Чорнухинського) району Полтавської області висвітлено питання мобілізації чоловічого населення військовими частинами та Чорнухинським військкоматом відразу після вигнання гітлерівців із населеного пункту. Розкрито питання участі жителів села у війні. Установлено, якою була для них ціна перемоги – скільки осіб перебувало в лавах Червоної армії і яка частина з них загинула.

Ключові слова: с. Харсіки, Друга світова війна, німецько-радянська війна, призов, мобілізація, Червона армія, військовослужбовець, сповіщення про загибель.

Українці впродовж століть виборювали право на своє існування зі зброєю в руках чи воювали в арміях країн, до яких входила на той момент їхня територія. Нинішня війна – це боротьба України за її існування як самостійної держави проти ворога, який довгий час нав'язував свою «любов», вигадане «братерство» й нібито нероздільність двох народів. Особливо цю тезу проводили після німецько-радянської війни, коли комуністична влада на міфі «великої перемоги» будувала свою ідеологію, коли людям навіть не давали змоги задуматися: чому такою ціною? А ціна була дуже велика. За офіційними даними, лише у складі Червоної армії на фронтах перебувало 7 млн українців, із яких загинув кожен другий [7, 547]. Невідомо, скількох із них було скалічено, скільки повернулося інвалідами. Війна залишила й психологічну травму, адже цінність людського життя було втрачено через нав'язану ідеологією та пропагандою формулу «Перемога за будь-яку ціну».

Довгий час вітчизняна історіографія, яка перебувала у вакуумі комуністичного впливу, висвітлювала події німецько-радянської війни тільки обґрунтовуючи офіційні цифри, виголошені керівниками держави. Зокрема, це стосується людських військових утрат, і ця цифра від закінчення війни до розпаду СРСР змінювалася постійно. У 1946 р. Й. Сталін оголосив, що втрати СРСР – 4,5 млн осіб, потім М. Хрущов озвучив 20 млн, і вже наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. було встановлено 27 млн [15, 93].

Питання людських утрат України довгий час не розглядалося, і лише в 1980-х рр. відомий український історик-емігрант В. Косик, який написав свої праці, користуючись іноземними джерелами, повідомив, що під час Другої світової війни загинуло 2,5 млн українців [5, 455]. Зі здобуттям незалежності українські дослідники поступово відходили від нав'язаних наративів. Уперше поіменний мартиролог загиблих було зроблено в меморіальному серіалі «Книга Пам'яті України», де увічнено 3103 304 українців та жителів України, які перебували в лавах Червоної армії і загинули під час німецько-радянської війни [16, 85].

До сьогодні актуальним є питання призову та мобілізацій під час війни на території України. Нині цю тему найкраще дослідила Л. Рибченко, яка, спираючись на архівні джерела, детально розкрила особливості згаданих процесів на українських землях [14].

Питання участі українців у Другій світовій війні й досі є актуальним. Наблизитися до істини можливо у процесі поступового дослідження окремих регіонів чи населених пунктів, як-от с. Харсіки Чорнухинської об'єднаної територіальної громади Лубенського району Полтавської області. Здається, що для держави чи навіть області (а згідно з даними Книги Пам'яті України людські втрати Полтавської області на фронтах німецько-радянської війни становлять 186 228 осіб) утрати одного села не є визначальними [16, 85]. Але саме мікродослідження допоможуть зламати радянські міфи.

Джерельна база із цього питання досить різноманітна. Це персональні документи щодо обліку призваних та мобілізованих, обліку людських утрат по Чорнухинському військкомату, які зберігаються у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні. Нині в Музеї є Книги призову, Алфавітні книги загиблих та персональні документи про загибель – сповіщення. Серед них також наявна інформація про уродженців і мешканців с. Харсіки [20–28].

Варто згадати й про джерела, що перебувають у вільному доступі, – Інтернет-ресурси, створені на базі архівів Міністерства оборони СРСР, які перейшли у «спадок» до Росії [12].

Перша згадка про с. Харсіки стосується 1635 р. У 1920-х рр. воно перебувало у складі Лубенського округу, від 1932 р. до 1937 р. – Харківської області, потім – Полтавської. У 1962–1966 рр. належало до Лохвицького, а від 1970-х рр. і до 2018 р. – Чорнухинського району Полтавської області. Нині воно входить до Чорнухинської об'єднаної територіальної громади Лубенського району Полтавської області [2, 934; 29].

До об'єктів культурної спадщини в с. Харсіки належать дві історичні будівлі: школа, побудована в 1913 р. у стилі українського модерну на кошти Лохвицького земства за проектом відомого архітектора й художника Опанаса Сластіона, а також будинок поміщика, зведений на початку ХХ ст., в центрі села. Будівля виконана в стилі історизму, з елементами неокласицизму. Нині в ній діють сільський будинок культури та бібліотека [29].

Становлення радянської влади залишило в історії села чорний слід. До середини 1920-х рр. на теренах Чорнухинщини, зокрема й у с. Харсіки, тривав спротив радянській окупації під керівництвом братів Сергія і Володимира Гресів та Євгена Єни [6]. Нав'язані радянською владою ідеї про спільне майно та створення колгоспів жителі села, чії господарства під час колективізації були конфісковані, а їх самих оголошено «куркулями», звісно, не сприймали й намагалися чинити опір. Скажімо, батько Івана Клепача із с. Харсіки до революції 1917 р. мав 80 десятин землі, після – 11,7 десятини, а в період «наступу соціалізму по всьому фронту» комуністи в нього забрали не лише землю, а й живий та мертвий реманент, хату й господарські приміщення, а сім'ю виселили. Іван Клепач був членом Народної революційної соціалістичної партії, яка намагалася організувати повстання, що так і залишилось у планах [13, 189, 196]. Щоб упокорити українців, злочинна радянська влада в 1932–1933 рр. застосувала проти них геноцид – Голодомор. У селі тоді померло 5 осіб [8, 792]. Можна припустити, що більшості жителів допоміг вижити промисел – риболовля на місцевій річці.

Радянське керівництво після придушення внутрішніх виступів розпочало активну зовнішню політику, спрямовану на посилення свого впливу в світі. Це призвело до відкритої чи прихованої участі у збройних конфліктах: події в Іспанії 1936–1939 рр., воєнна допомога Китаєві, конфлікти з Японією на оз. Хасан (1938 р.) та р. Халхин-Гол (1939 р.). Не слід забувати, що керівництво СРСР було причетне також до розв'язання Другої світової війни, яка розпочалася 1 вересня 1939 р. після підписання між СРСР та нацистською Німеччиною 23 серпня 1939 р. договору про ненапад – пакту Молотова – Ріббентропа.

Радянський Союз під прикриттям вигаданого «захисту» 17 вересня 1939 р. напав на Польщу й окупував великі території, зокрема й землі Західної України. Згодом, у жовтні 1939 р., він розпочав війну з Фінляндією. У цих війнах були задіяні війська, що базувалися на території України. На щастя, серед загиблих вихідців із с. Харсіки не було.

Сьогодні відомо, що радянське керівництво не полишало планів щодо так званої світової революції. Та й розвідувальні дані про приготування Німеччини до війни проти СРСР, мабуть, доходили до нього. Отож воно розпочало й собі підготовку до майбутнього великого конфлікту, щоправда, як виявилось згодом, запізнилу й неефективну. Так, відповідно до постанови № 484–203сс Ради народних комісарів СРСР від 8 березня 1941 р. «Про проведення зборів військовослужбовців запасу в 1941 р. і залучення на збори з народного господарства коней та автотранспорту» навчання повинні були пройти 975 870 осіб. Збори мали тривати від 30 до 90 днів, їх проведення планувалось у резервних стрілецьких дивізіях трьома чергами: від 15 травня до 1 липня, від 10 липня до 25 серпня та від 5 вересня до 30 жовтня 1941 р. [11]. Ці плани не здійснилися. Перша черга призваних на збори, серед яких були полтавчани, потрапила у вир війни [20, арк. 51].

Початок німецько-радянської війни для більшості населення с. Харсіки був неочікуваним: недільний ранок 22 червня 1941 р. розпочався із трагічних новин, адже місцеві селяни, як і більшість громадян держави, чули про бойові дії на чужій території. Через с. Харсіки прокотилися всі хвилі призову та мобілізації періоду німецько-радянської війни.

Після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз у перший день війни Указом Президії Верховної ради СРСР була оголошена загальна мобілізація. 23 червня 1941 р. розпочався призов військовозобов'язаних чоловіків віком від 23 до 36 років, потім віковий ценз збільшували від 1900 р. н. до 1924 р. н., на кінець війни призивали чоловіків 1927 р. н. Попри те що призов 1941 р. на території України був провалений через погану підготовку та швидкий наступ військ Вермахту, до лав Червоної армії з території України мобілізували від 2,5 млн до 3,1 млн осіб [14, 303–305].

У міру просування гітлерівських військ з'являлися нові накази про мобілізацію. 26 серпня 1941 р. – наказ Державного комітету оборони СРСР № 585сс, який вимагав у п'ятиденний термін провести мобілізацію 37–46-річних військовозобов'язаних та 18–19-річних призовників, зокрема і з території Полтавської області [14, 305].

У перші місяці війни з України до радянських армії та флоту було направлено 3184 756 осіб. На жаль, установити скількох жителів с. Харсіки мобілізували в 1941 р., неможливо.

Значна частина мобілізованих не дісталася до своїх військових частин. На території України в окупації залишилося близько 3 млн військовозобов'язаних, зокрема по Київському особливому військовому округу (до якого територіально належало й с. Харсіки) – понад 1,6 млн [30].

Наступ німецьких військ на полтавську землю розпочався в серпні 1941 р., а вже 13 жовтня її було повністю окуповано. Установлено, що в 1941 р. на фронтах загинуло 39 жителів с. Харсіки, у 1942 р. – 51 житель із тих, кого було мобілізовано на початку війни або ж кого вона застала на службі [3, 565–570; 4, 672; 12].

Червона армія в 1941 р. зазнала великих поразок. Лише на території України були Уманський, Київський та інші котли, з яких вийти вдалося одиницям, частина військовослужбовців загинула, частина потрапила до полону. У 1941 р. в полоні опинилися вихідці із с. Харсіки: Остап Булда (4 вересня), Микола Лисенко (1 липня), Василь Мокієнко (27 липня), Михайло Прохорович (12 жовтня), Михайло Ромаш (жовтень), Григорій Запорізький (21 вересня), Яків Харенко (9 жовтня), Іван Соляніко (відомий лише рік), Мойсей Черв'як (24 липня). Переважну більшість полонили під час боїв на території України, зокрема Київської оборонної операції (1941 р.) [3, 566–569; 12]. Доля кожного бранця унікальна. Вони перенесли всі лиха полону, перебуваючи в різних таборах, і були визволені наприкінці війни. Серед них – В. Мокієнко, М. Черв'як, І. Литвинов, М. Лисенко та І. Лисенко [12].

Більшість жителів с. Харсіки, мобілізованих у 1941 р., проходили службу в частинах Південно-Західного фронту й були учасниками Київської стратегічної оборонної операції (7 липня – 26 вересня 1941 р.). Один із них – Остап Булда, 1909 р. н., який 4 вересня 1941 р. поблизу м. Бориспіль (Київська область) потрапив у полон. Після проходження облікових процедур перебував у таборі м. Бремен, де діяв один із найважливіших портів нацистської імперії. О. Булда перебував у робочій команді, яка працювала на портовому підприємстві. Робота полонених була дуже тяжка й виснажлива. 14 квітня 1942 р. О. Булда помер і був похований на місцевому кладовищі [1; 18].

Частина жителів с. Харсіки, які опинилися в окупації, приєдналася до партизансько-підпільного руху, зокрема шестеро загинуло впродовж 1942 р., із них троє – О. Лисенко, П. Савченко та В. Сагура – перебували в партизанських загонах і троє – О. Булда, О. Олексієнко й С. Петренко – займалися підпільною діяльністю. Усі підпільники були розстріляні в м. Лубни [3, 566–569].

16 вересня 1943 р. до села, яке один рік один місяць і три дні перебувало під нацистською окупацією, повернулася радянська влада [17, 211]. Вона відразу розпочала другу хвилю мобілізації жителів. Потенційним контингентом стали: втікачі з фронту 1941 р., оточенці, відпущені додому з німецького полону бійці, юнаки, які за час перебування в окупації досягли призовного віку, а також літні та хворі чоловіки [30].

Трагічна сторінка військових мобілізацій осені 1943 р. – «чорносвітники». Мова про мобілізованих зі щойно відвойованих територій, яких без підготовки, з однією гвинтівкою на кількох, у домашньому одязі кидали в бій. Такі воїни навіть не встигали пройти облік, і після їхньої смерті рідні не мали жодних документальних підстав оформити документи про загибель на фронті.

Як і на інших відвойованих територіях України, з поверненням радянської влади в с. Харсіки відбувалася подвійна мобілізація – призовними комісіями Червоної армії, що воювала, та місцевими військкоматами. Право першочергового призову на звільнених територіях було надано РСЧА, слід зазначити, що ним військові частини користувалися ще до того, як відновили свою роботу військові комісаріати. Мобілізації армійськими призовними комісіями підлягало чоловіче населення віком від 17 до 50 років [14, 307].

Відповідно до «Інструкції про порядок проведення призову військовозобов'язаних і призовників на визволених від німецьких окупантів територіях», розробленої Головним управлінням формування Червоної армії на основі наказу Ставки ВГК № 089 від 9 лютого 1942 р. «Про призов до Червоної армії громадян, які мешкають на визволених від окупації територіях», уповноважені від запасних частин армій, які відвойовували території, проводили оповіщення про мобілізацію із зазначенням часу, пункту та місця збору. На пункті збору облік повинні були вести призовні комісії у складі уповноваженого від запасного полку, заступника голови райвиконкому чи голови сільради,

представника райвиконкому чи голови сільради, представника міського, обласного, районного відділу НКВД та двох лікарів.

Під час явки на збірний пункт мобілізованим слід було мати при собі паспорт, військовий квиток або інші документи, які засвідчували б їхню особу. Також необхідно було мати кухоль, ложку, за змоги – дві пари білизни, взуття, й харчі на час перебування в район дислокації армійського запасного стрілецького полку, де після облікових процедур та розподілу, впродовж 15 діб новобранці мали проходити навчання [14, 307–308].

Уже 22 вересня 1943 р. в селі офіційно розпочалася мобілізація. Упродовж вересня – жовтня 1943 р. було мобілізовано 72 чоловіків, яких направили на 15-денне навчання до 169-го запасного стрілецького полку 40-ї армії Воронезького (1-го Українського) фронту. А вже мобілізованих у листопаді – грудні 1943 р. відіслали до запасного стрілецького полку Степового (2-го Українського) фронту. Від січня 1944 р. й до завершення війни призваних із села направляли на збірно-пересильний пункт Полтавського обласного військового комісаріату. Це були переважно чоловіки, які працювали в колгоспах, а також ковалі, мірошники, кравці тощо [26–28].

Кадрового поповнення потребувало не лише військо, а й промисловість, зокрема шахти Донбасу, тож після вигнання нацистів із цього регіону та мобілізації до війська придатного чоловічого населення на роботи так само почали призивати через військкомати. Призваними виявлялися чоловіки, які з різних причин не підлягали мобілізації до лав Червоної армії. Скажімо, Чорнухинським РВК, починаючи від грудня 1943 р., із с. Харсіки були мобілізовані на шахти Донбасу 20 чоловіків. 12 із них – 14 грудня 1943 р. Це були люди 1890-х рр. н. (15 осіб), 1910-х рр. н. (4 особи), а наймолодший – 1925 р. н. [26–28].

Упродовж вересня 1943 р. – квітня 1945 р. до лав Червоної армії та на роботи у промисловість із с. Харсіки було мобілізовано й призвано 131 особу [26–28].

Проаналізувавши джерела, можемо стверджувати, що серед вихідців із цього населеного пункту облікованих загиблими чи зниклими безвісти в 1943 р. налічувалося 65 осіб, у 1944 р. – 27, у 1945 р. – 8. Географія їхньої загибелі охоплювала території, де вела бої Червона армія: Польща, Угорщина, Австрія, країни Балтії, Німеччина [3, 565–570; 21–25; 12].

За час німецько-радянської війни загинуло 190 уродженців с. Харсіки, найстарший – 1888 р. н., наймолодший – 1925 р. н., 12 чоловіків із цієї кількості мали офіцерське звання – від лейтенанта до капітана, решта були сержантського та рядового складу.

Отже, мікродослідження стосовно с. Харсіки вкотре підтверджує, що події Другої світової війни не оминули жодного населеного пункту України, а радянська влада використовувала українців як один із ресурсів для досягнення своєї мети. Проаналізувавши наявні джерела, можемо сказати, що із с. Харсіки за період війни було мобілізовано та призвано до збройних сил СРСР чи у

промисловість понад 400 жителів. На жаль, майже половина з них (191 особа) не повернулися – загинули на фронтах війни.

Джерела та література:

1. *Загинули в полоні уродженці України, поховані в м. Бремен (Німеччина)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/necropolis/germany/bremen.php>. – Назва з екрана.
2. *Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область* / Гол. ред. кол.: П. Тронько (голова) та ін.; ред. кол. тому: І. Буланний та ін. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1967. – 1028 с.
3. *Книга Пам'яті України: Полтавська область: в 12 т. – Т. 11* / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обласна ред. кол.: І.Ю. Легенький (керівник) та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 1998. – 944 с.
4. *Книги Скорботи України. Полтавська область: в 3 т. – Т. 3* / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов та ін., обласна ред. кол.: В.А. Іноземцев (голова редколегії) та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 2005. – 824 с.
5. *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні* / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1993. – 685 с.
6. *Лютаревич П. Історія одного повстання на Полтавщині та українське підпілля в роках 1920–1926* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://history.sumy.ua/research/article/9167-istoriia-odnoho-povstannia-na-poltavshchyni-ta-ukrainske-pidpillia-v-rokakh-19201926.html>. – Назва з екрана.
7. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяги і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни* / За ред. В.Д. Конашевича. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.
8. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Полтавська область* / Упоряд. О.А. Білоусько, Ю.М. Варченко та ін. – Полтава: Оріяна, 2008. – 1200 с.
9. *Національний музей історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ). – Науковий відділ (далі – НВ). – Вх. № 186/2021.*
10. *НМІУДСВ. – НВ. – Вх. № 390–519/2021.*
11. *НМІУДСВ. – НВ. – Електронна копія постанови № 484–203сс від 08.03.1941 р.*
12. *Пам'ять народу 1941–1945гг.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pamyatnaroda.ru>. – Назва з екрана.
13. *Ревезук В.Я. Полтавщина. Протибільшовицький Рух опору 20–30-х років ХХ століття: Нариси історії* / В.Я. Ревезук. – Полтава: Полтавський літератор, 2016. – 306 с.
14. *Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси* / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.Є. Лисенко (відп. ред.), та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 303–318.
15. *Ругаль В. Джерельна база загиблих Вінниччини в Національному музеї історії України у Другій світовій війні* / В. Ругаль // *Військово-історичний меридіан*. – 2017. – № 2 (16). – С. 93–113 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.07.2017/pdf/VIM_16_2017-93-113.pdf. – Назва з екрана.
16. *Ругаль В., Пшенична Т. Характеристика друкованих мартирологів, електронних баз даних з обліку загиблих воїнів СРСР // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – С. 79–87.*

17. Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років»; ред. кол. Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2014. – 324 с.
18. Філатова Н. Перші результати розкопок у м. Бремен (ФРН): долі уродженців України // Військово-історичний меридіан. – 2022. – № 3–4 (36–37). – С. 48–60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/02.03.2023/pdf/48-60.pdf. – Назва з екрана.
19. Фонди НМІУДСВ. – Тимчасовий фонд (далі – ТФ)-5430/33.
20. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/29. – 539 арк.
21. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/30. – 292 арк.
22. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/32. – 513 арк.
23. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/33. – 101 арк.
24. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/35. – 177 арк.
25. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/42. – 60 арк.
26. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/46. – 193 арк.
27. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/47. – 201 арк.
28. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/48. – 95 арк.
29. Харсіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Харсіки>. – Назва з екрана.
30. Чорна піхота. Скільки «чорносвітників» знищив Сталін? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/research/2015/02/16/147351/>. – Назва з екрана.

© Volodymyr RUHAL

GERMAN-SOVIET WAR THROUGH THE HISTORY OF ONE VILLAGE (THE VILLAGE OF KHARSIKY IN POLTAVA REGION)

The Second World War is the most tragic event of the 20th century, in which Ukrainians, who did not have their own state, were in the armies of different countries, and unfortunately, often opposed each other. Of course, the largest number of Ukrainians were in the ranks of the Red Army, the vast majority of whose command did not spare their subordinates. Unfortunately, even to this day, we do not know all the consequences of that war, and they were quite large. We can learn a more realistic picture of the war by studying microhistory, that is, the history of one region or settlement.

According to the collected documentary array in the funds of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War and electronic resources, on the example of Kharsiky village of Lubensk (during the war, Chornukhy) district of the Poltava region, the question of the mobilization of the male population by military units, immediately after the liberation of the settlement from the Nazis, as well as by Chornukhy Military Commissariat after its restoration was highlighted. The question of the participation of the villagers in the war was revealed. It has been determined what the price of the village's victory was, how many residents were in the ranks of the Red Army, and how many of them did not return.

Keywords: Kharsiky village, Second World War, death notification, Red Army, mobilization, serviceman.